

BULLETIN

van de Historische Kring

HET LAND VAN HERLE

OPGERICHT 4 APRIL 1945

Twee-maandelijks tijdschrift ter versteviging van het contact tussen de historische beoefenaars en historie-belangstellenden, wonende in het oude Heerlener land.

Studie over

HEERLENS

oudste Kerkelijk verleden

REEDS meermalen hebben de beoefenaars der locale geschiedenis te Heerlen zich geplaatst gezien voor het probleem der kerkelijke patronen aldaar, zonder dat zij tot een bevredigende oplossing ervan gekomen zijn. Voor enkele jaren heeft de Eerwaarde Pater Senden getracht de resultante der meningen te verwerken in een hypothese die ons suggereert, dat er te Heerlen geen patroonsverandering zou hebben plaats gehad; dat de H.H. Andreas en Pancratius samen patronen van Heerlen waren; dat dit zou zijn toe te schrijven aan invloed van Benedictijnen; en tenslotte, dat Sint Pancratius het gewonnen heeft dank zij zijn speciale cultus onder de adel (1).

Dat Sint Pancratius naast Sint Andries zou hebben gestaan is zeer onwaarschijnlijk. Immers de enige bron, waarin wij het patronaat van de laatste vermeld vinden, de acte van Udo van Toul van 1065, zegt er niets van. Wat meer is, voor de kerk van Voerendaal worden alle vier de patronen vermeld; waarom dan niet alle patronen van Heerlen, als zij er geweest zijn? Ook is het enigszins vermetel Benedictijnen binnen het gebied van Heerlen te localiseren. De geschiedenis weet daar niets van; en wat een plaatselijke benaming zegt, levert nog geen bewijs. In Benzenrade, evenzeer in Heerlens territorium, spreekt men van een „kloosterke” en de autoriteiten hebben deze benaming gesanctioneerd door de „Kloosterkensweg”. Is daarmee gezegd, dat er in Benzenrade een klooster zou hebben gestaan? Liever neem ik dan met Pastoor Welters aan, dat er bij het kloosterke, dat is de kapel (heeft zij wel een bepaalde patroon?), in vroeger tijd misschien een kluizenaar gewoond heeft (2).

Ook het feit dat Heerlens toenmalige heer, Udo van Toul, bisschop was in een streek waar wij terzelfder tijd een Benedictijns reveil constateren. in de centra Gorze en Verdun, impliceert niet dat dus overal waar relatie is aan te wijzen met Opper-Lotharingen, er ook Benedictijnse invloeden geweest zijn. Naast de Gorzer beweging in de tiende eeuw zien we ook dergelijke „hervormingen” in Trier, Einsiedeln, Regensburg, Fleury, Brogne; naast Verdun in de elfde eeuw zien we Hirsau en Cluny. Ook Engeland, Italië en Spanje geven een dergelijk schouwspel. Wij moeten dan ook niet zozeer van hervormingen spreken dan wel van een algemeen monastiek reveil (3).

Het is echter niet moeilijk iemands serieuze pogingen te critiseren; beter is, er iets positiefs voor in de plaats te stellen. In de volgende studie wil ik daartoe een poging ondernemen. Voor een beter begrip is het echter nodig dat wij eerst een en ander weten omtrent de burgerlijke en kerkelijke indeling van onze streken, van Heerlen in het bijzonder, en van hun onderlinge samenhang; en omtrent de kerkpatronen in het algemeen en van sommige onder hen in het bijzonder. Daarna kunnen wij de verkregen resultaten toepassen op het speciale geval dat ons bezighoudt.

Tenslotte betuig ik mijn oprechte dank aan Heerlens Gemeentearchivaris, die mij voortdurend met raad en daad heeft bijgestaan en daardoor de inconveniënten van de verre afstand nagenoeg geheel heeft weggenomen.

I.

DE KERKELIJKE EN DE BURGERLIJKE INDELING EN HUN ONDERLING VERBAND.

Dat er in de vroege Middeleeuwen een nauwe relatie bestond tussen de grenzen van de civiele en kerkelijke indeling is reeds meermalen door schrijvers van naam aangetoond (4). Wij hoeven dus slechts na te gaan of de resultaten van deze onderzoeken ook in Zuid-Limburg van toepassing zijn. Het komt er in het kort op neer dat de kerkelijke grenzen doorgaans samenvielen met en gebaseerd waren op de civiele grenzen. De bisdommen Keulen, Trier en Tongeren vielen samen met de oude Civitates van het Romeinse Rijk. Ook tijdens de Merovingen en Karolingen bleef deze situatie gehandhaafd. Voor de lagere indelingen vinden we deze regel eveneens toegepast. Willen we de oude Maasgouw terugvinden, dan hoeven we maar te zoeken naar de grenzen der dekenaten. Deze dekenaten blijken meestal natuurlijke grenzen te hebben in de rivieren en riviertjes. Om een voorbeeld te noemen dat Heerlen interesseert: het dekenaat Susteren werd begrensd door de Maas, de Roer, de Wurm en de Geul (5). Op een lagere trap vinden wij de parochies en de heerlijkheden. In Zuid-Limburg, om ons daartoe te beperken, zien we ook van deze jurisdicties de grenzen samenvallen. Toen Hoensbroek in 1388 een zelfstandige heerlijkheid werd, los van Heerlen, duurde het slechts drie jaar of de kapel werd tot een zelfstandige parochie verheven. Een zeer duidelijk voorbeeld vindt men ook in Wylré. Het gebied der

gemeente (vroeger de heerlijkheid) omvat o.m. een zeer lange smalle strook grond tussen de tegenwoordige gemeenten Valkenburg, Gulpen en Margraten, tot Bemelen toe. De bewoners van deze strook woonden dicht bij de parochiekerken van al de genoemde plaatsen, doch zij woonden in het gebied van Wylré en dus hoorden zij kerkelijk onder Wylré. Op deze algemene regel zijn juist in onze omgeving een aantal zeer interessante uitzonderingen, die ons aanstonds nog zullen bezighouden (6). De civiele grenzen immers zijn meermalen aan veranderingen onderhevig geweest, de kerkelijke daarentegen bleven vrijwel stabiel. Dank zij deze stabiliteit is het vaak mogelijk, de vroegere civiele grenzen terug te vinden. Daarom moeten wij ons nu eerst bezighouden met het probleem van de vorming der parochies.

Aanvankelijk kende men geen parochie-indeling zoals wij die in onze dagen kennen. De bisdommen beperkten zich tot de steden met haar naaste omgeving, zodat parochie en bisdom synoniem waren en alle gelovigen op de feestdagen zich gemakkelijk naar de stadskerk konden begeven. Toen de kerk zich begon uit te breiden, werd dat anders. Vooral in de buitengewesten van het Romeinse Rijk, waar slechts weinig steden lagen, waren de bisdommen zeer uitgestrekt. Toen de kerkelijke organisatie haar beslag kreeg, namen de bisdommen de omvang aan der Civitates, waarin zij gevestigd waren, zoals wij boven reeds zagen. Toen stelde zich meteen het probleem van de kerstening van het platteland. Dit werd bezocht vanuit de bisschopsstad, en meer nog vinden we hier de rondtrekkende missionarissen aan het werk. Ook de oude abdijen hebben in deze kerstening een belangrijk aandeel gehad. Deze ontwikkelingsgang is reeds uitvoerig door anderen beschreven, zodat wij ons kunnen beperken met het resultaat van hun studies kort weer te geven (7).

Vooreerst waren er de *bisschoppelijke kerken*, welke door de bisschop zelf gesticht werden en die dan ook geheel van hem alleen afhankelijk waren. Vervolgens waren er de *vrije kerken*. Deze werden gesticht door de gemeenschap welke ze behoefde. Volgens Dr Boeren waren zij normaal in de Merovingische Nederlanden (8). Zij ontstonden meestal in de *vici*, de dorpen of buurtschappen. Zij ontwikkelden zich sneller dan de parochiekerken in de steden, omdat zij moesten voorzien in de eigen behoeften van de plaatselijke zielzorg (9). Tenslotte waren er de *eigenkerken*. Zij werden gewoonlijk gesticht door de grondheren van de streek, de koning en de wereldlijke groten. Men vindt ze dan ook meestal op het platteland. Hoewel men niet als regel moet stellen dat de plattelandsparochies noodzakelijk de parochies der *villae* of domeinen der grote heren waren, is dit voor onze streken doorgaans wèl het geval (10). De stichter van dit laatste soort kerken bleef meestal ook de eigenaar. Hij kon er over beschikken als over zijn andere eigendommen : ze verkopen, wegschenken of aan zijn erfgenamen nalaten, niet echter ze aan haar bestemming onttrekken (11). Het is moeilijk het aantal eigenkerken aan te geven. De Karolingen beschikten vaak ook over de vrije

kerken, alsof zij koninklijke eigenkerken waren. Niet alle kerken dus, die in de elfde en twaalfde eeuw eigenkerken genoemd worden, zijn dit in oorsprong werkelijk geweest. Pas in de latere Middeleeuwen herkreeg de vrije kerk haar rechten weer (12).

Wie waren nu die grote heren in onze streken? Het antwoord bevat een belangrijke schakel in ons onderzoek : de familie der Pepiniden, dat zijn de latere Karolingen (13). De familie van Pepijn van Landen († 639) stamt naar men meent uit het bisdom Tongeren. Zij bezat er na de Kerk de meeste landgoederen. Vóór dit geslacht met Pepijn de Korte in 751 op de koningstroom kwam, moeten we nog onderscheid maken tussen het eigen familiegoed der Pepiniden en de z.g. *fisci*, de koninklijke domeinen, die op de Merovingen teruggaan. Na de versmelting dezer beide goederen is het bijna niet meer mogelijk ze van elkaar te onderscheiden, althans niet in Zuid-Limburg. Daar wij ons uitsluitend bezighouden met de periode der Karolingen is het voldoende hierop te wijzen zonder aan dit onderscheid nog verdere aandacht te besteden.

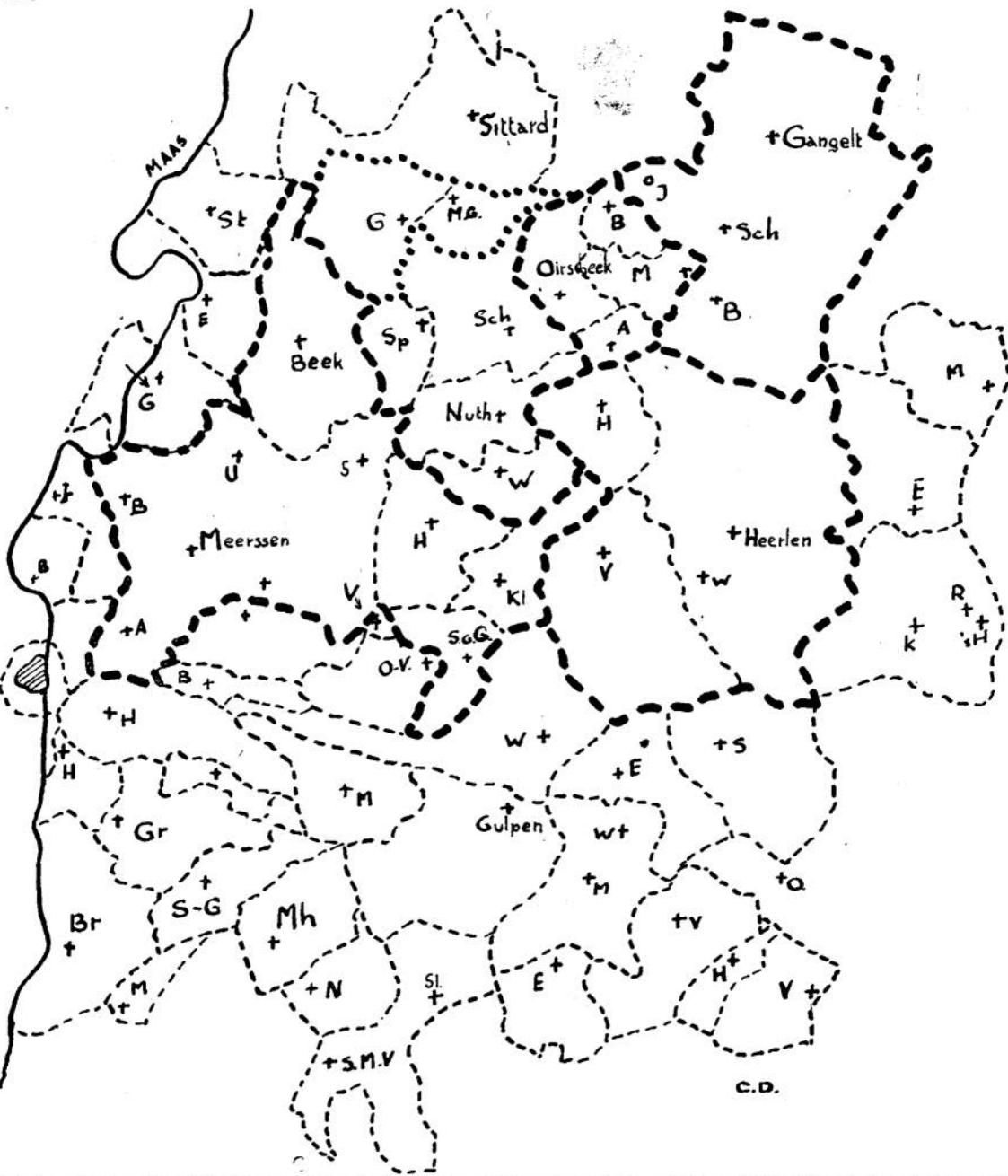
In zijn genoemd werk is Rousseau voor het terugvinden van de vroegere Karolingische domeinen uitgegaan van de oude parochiegrenzen. Naar aanleiding daarvan zegt hij : „en établissant l'étendue d'une paroisse primitive, on a grande chance, de retrouver, du même coup, les limites du domaine foncier qui lui a donné naissance” (14). Tenslotte geeft hij de volgende regels :

1. De voornaamste domeinen der Karolingen, waar ze althans gezeteld hebben, liggen in de Maasvallei (o.a. Meerssen en Elslo); of langs de z.g. Weg van Brunhilde (dat is de grote handelsweg van Oost naar West over Maastricht, dus o.a. Heerlen en omgeving); ofwel in de Ardennen.
2. De meeste van deze domeinen waren zeer uitgestrekt, twee of drie van onze tegenwoordige dorpen, soms nog meer; Meerssen met name was zeer uitgestrekt.
3. De oorsprong van deze domeinen was dikwijls een gallo-romeinse villa. Dit is voor Heerlen van belang.
4. Het *Capitulare de villis* van Karel de Grote is als het ware de codificatie van het op deze domeinen geldende recht (15).

Deze domeinen lagen niet her en der verspreid, doch zij grensden veelal aan elkaar en vormden aldus lange schakels in de frankische gouw (16). L. van Hommerich heeft er reeds op gewezen, dat in Zuid-Limburg een „hoogconjunctuur van Carolingische allodia is aan te wijzen” (17).

Als we nu het bovengenoemde verschijnsel van het samenvallen der civiele en kerkelijke grenzen in het oog houden, dan kunnen wij ons min of meer een voorstelling maken van de karolingische domeinen in onze streek (zie kaart I). Drie grote complexen trekken dan terstond onze aandacht :

1. Het **Meerssencomplex**. Dit omvatte het gebied van Meerssen met onliggende plaatsen : Beek, Hulsberg, Klimmen, Schin op Geul,

Kaart I

De parochie-indeling van Zuid-Limburg. De grenzen, die tevens de grenzen der karolingische domeinen zijn, zijn dikker aangegeven. (Enige reserve zij nochtans gemaakt voor het Meerssen-complex). Men ziet aldus de verschillende bestanddelen van het latere Land van Valkenburg.

de beide Valkenburg en volgens Drs A. Schrijnemakers ook Geleen en Munstergeleen (18).

2. In het oosten grensde het via Klimmen aan het Heerlencomplex, hetgeen omvatte het tegenwoordig gebied van de gemeenten Heerlen, Hoensbroek, Voerendaal, Schaesberg en Nieuwenhagen.

3. Ten noorden hiervan vinden we het Gangeltcomplex. Ook Gangelt was een Karolingisch domein en de grenzen er van vinden we wel in de parochiegrenzen, die tot aan de oprichting van het bisdom Roermond ongewijzigd bleven. De politieke grenzen waren toen sinds lang gewijzigd en zo is het deel van deze oude parochie, dat toen bij het Land van Valkenburg behoorde, namelijk Brunssum, Jabeek en Schinveld, met dit gewest aan het nieuwe bisdom gekomen. Toen eerst werden de drie genoemde dorpen volkomen zelfstandige parochies. Daar Gangelt evenals Valkenburg oorspronkelijk aan de Heren van Heinsberg behoord heeft en ook de tweede Valkenburgse dynastie aan die van Heinsberg verwant was, is het mogelijk dat het oorspronkelijk domein verdeeld is, waarbij dan het zuidelijk deel aan de heren van Valkenburg gekomen is. Dit moet dan geschied zijn in de twaalfde of dertiende eeuw (19).

4. L. van Hommerich noemt in één adem het Brunssum- en het Oirsbeekcomplex (20). Afgaande op de parochiegrenzen heb ik het gebied van Brunssum c.a. bij Gangelt ingedeeld. Het Oirsbeekcomplex zou ik liever apart noemen. Het is best mogelijk dat het oorspronkelijk één geheel gevormd heeft met Gangelt, maar dan zal het misschien reeds vroeg afgescheiden zijn en wel vóór de parochies ontstaan zijn. Wij zien namelijk het opvallende verschijnsel dat het gebied van Brunssum-Schinveld-Jabeek geen eigen parochies had doch afhankelijk was van Gangelt. Het kleinere Oirsbeekcomplex daarentegen kende al zeer vroeg vier zelfstandige parochies. Bovendien ligt de kerk van Merkelbeek zo excentrisch dat men zich mag afvragen of Brunssum niet beter daarbij zou zijn ingedeeld dan bij het verre Gangelt, en van Jabeek kan ten opzichte van Bingelrade hetzelfde gezegd worden. De civiele scheiding zal dit echter belet hebben. Bovendien is dit Oirsbeekcomplex steeds één geheel blijven vormen, ook nog nadat het was ingedeeld bij het Land van Valkenburg en nog later, in 1654 bij het nieuwopgerichte graafschap Amstenrade-Geleen (21).

Als wij in de volgende paragraaf over de kerkpatronen spreken, zullen wij nog gelegenheid hebben hierop terug te komen.

Van al de genoemde territoria heeft Heerlen het langste zijn zelfstandig bestaan gerekt. Meerssen, Oirsbeek en Gangelt (ten dele) werden in de loop van de twaalfde of dertiende eeuw bij het Land van Valkenburg ingelijfd; Heerlen was eerst in 1378 daaraan toe (zie kaart II) (22).

Het is wellicht de moeite waard te wijzen op het verschijnsel, dat, terwijl elders in de Nederlanden zich grote aaneengesloten territoria vormden, Zuid-Limburg steeds een verdeeld gebied gebleven is, waaruit de hertogen van Brabant slechts met moeite het Land van Overmaze hebben kunnen vormen, terwijl kleine enclave's en vrije rijksheerlijkheden er zich zo hardnekkig hebben weten te handhaven. Misschien is dat juist

Kaart II

Zuid-Limburg omstreeks 1300.

te wijten aan het feit dat zoveel afstammelingen der Karolingen tegelijk naast elkaar hier gegoed waren en zij elk op hun manier en volkomen onafhankelijk van elkaar over hun goederen beschikt hebben, zodat deze uiteindelijk aan allerlei uiteenlopende bestemmingen gekomen zijn.

De Karolingische invloed in al deze gebieden is nu nog terug te vinden in de sagen (23). Een ander terrein waar deze invloed zeer duidelijk is, is dat der kerkpatronen en daarmee zijn wij aan het tweede deel van deze studie.

II.

OVER DE KERKPATRONEN.

Het is nog niet zo heel lang geleden dat men de waarde van de studie der kerkpatronen in het licht gesteld heeft (24). Waar alle oorkonden ontbreken kan vaak de kerkpatroon een aanwijzing geven om te weten welke personen of gebeurtenissen (bij de stichting) van invloed geweest zijn (van een kerk) (25). Het blijkt namelijk dat sommige heiligen bijzonder vereerd zijn in deze of gene tijd, in een bepaalde landstreek of in een of andere orde. Van dit gegeven mogen we natuurlijk geen al te rigoureuus principieel maken, zodat we bijvoorbeeld in ons geval aan het patronaat van de H. Andreas en Pancratius *per se* Benedictijnse invloed willen toeschrijven (26). Ook is het gebeurd dat de ene patroon voor de andere heeft moeten plaatsmaken. Volgens Stüwer kwam dit slechts bij uitzondering voor, volgens Delehaye en De Moreau daarentegen was het een tamelijk veel voorkomend verschijnsel en de laatste voegt er aan toe (ik vertaal) : „De veranderingen die wij bestudeerd hebben, hebben als reden : de opvolging van de ene eigenaar op de andere, b.v. van een communiteit op een leek; de aankomst van nieuwe relieken in de plaats en het gebruik dat daarvan gemaakt is voor een nieuwe kerkwijding, vooral als men geen relieken van de vroegere titularis bezat; de heiligerklaring van een nieuwe heilige en het ontstaan van een bedevaart. Vaak ook is een nieuwe titel aan de oude toegevoegd, b.v. als het gebeente van een heilige in een geconsacreerde kerk kwam, en heeft dan de nieuwe het gewonnen van de oude” (27).

De kerkpatroon was de beschermer van de gemeenschap waarin hij vereerd werd. Zijn feest werd plechtig en met jubel gevierd. Tot hem ook ging men in kwade dagen. Hem werden stichtingen beloofd en gegeven en voor zijn beschermelingen was hij min of meer de schakel tussen de hemel en de hem toegewijde gemeenschap (28).

Stüwer onderscheidt in de patroonheiligen zes groeperingen die wij *mutatis mutandis* ook voor onze streken kunnen overnemen, en wel als volgt (29) :

1. Een algemene groep, dat zijn de meer Bijbelse heiligen en titels, de H. Drieuldigheid, de Allerheiligste Verlosser, de H. Geest, het

H. Kruis, Onze Lieve Vrouw, St. Jan de Doper, de Apostelen en de HH. Maria Magdalena, Stephanus en Michael.

2. De Romeinse groep, o.w. de HH. Laurentius, Pancratius, Clemens, de HH. Maagden Lucia, Agatha en Agnes. (Ik noem hier slechts degenen, die in Zuid-Limburg werkelijk als patronen voorkomen).

3. De Frankische groep, o.w. de HH. Martinus, Dionysius, Remigius, Servatius, Lambertus en Gertrudis.

4. De Angelsaksische groep, o.w. S. Willibrord, Walburgis en Brigida.

5. Een Metropolitane groep, dat zijn de heiligen van de eigen kerkprovincie.

6. Een Oosterse, laat-middeleeuwse groep.

Deze laatste groep kunnen wij onbesproken laten en de voorlaatste valt voor ons praktisch samen met de derde, de Frankische groep. Daarbij komt dat men (met het nodig voorbehoud) zeggen kan, dat deze groepering niet alleen een nationaal-liturgisch karakter heeft, doch ook een min of meer chronologisch, dat dus de tweede in tijdsorde opkwam na de eerste en zo voort. De eerste groep is vooral praekarolingisch. De meest voorkomende patroon (of titels als het over de Goddelijke Mysteries of Personen gaat) zijn de Allerheiligste Verlosser, *SS Salvatoris* (o.a. Susteren) en Sint Jan de Doper. De Romeinse groep kwam vooral in ere toen in de tijd van Karel de Grote de Romeinse Liturgie algemeen ingang vond. Zij is niet het minst bevorderd door de Angelsaksische missionarissen, die in het Frankische Rijk de grote propagandisten voor de Romeinse Liturgie geweest zijn. Hier mogen wij speciaal Sint Willibrord noemen, die bij zijn bisschopswijding in Rome de naam Clemens gekregen had. Dat hij door Zuid-Limburg gereisd heeft op weg van het noorden naar Echternach en het Frankische Hof, mogen wij als zeker aannemen. Maar verder weten wij er niets van. Het is dus mogelijk dat hij in verband gebracht kan worden met bepaalde kerkstichtingen en dus ook met de keuze van haar patroon, maar ook daarover weten wij niets met zekerheid. Wat we wel mogen zeggen is, dat de kerken wier patronen tot de twee eerste groepen behoren, doorgaans oude kerken zijn.

Van bijzonder belang is voor Zuid-Limburg de Frankische groep. Zij bevat de regionale heiligen, Sint Servaes, Lambertus, Monulphus en Gondulphus en de heiligen die met de familie der Merovingen en der Pepiniden in verband staan of er zelfs uit voorkomen, zoals de H. Gertrudis, die een dochter is van Pepijn van Landen en een tante van Pepijn van Herstal. Van de zestig kerken en kapellen die we in die tijd in het zuiden tellen, zijn er niet minder dan zevenendertig (dus bijna tweederde) toegewijd aan Frankische heiligen en wel als volgt verdeeld (30) :

S. Martinus : 12 kerken (voornamelijk langs de Maas: Eysden, Gronsveld, Borgharen, Itteren, Geulle, Beek, Stein, Urmond,

Born, Holtum, Sint Martens Voeren (w.o. Slenaken), en Vylen) en 2 kapellen (Houthem en Welten).

- S. Lambertus : 5 kerken (Mheer, Holset, Kerkrade, Oirsbeek en Bingelrade).
S. Remigius : 3 kerken (Meerssen, Klimmen, Simpelveld) en 2 kapellen (Slenaken en Schimmert).
S. Gertrudis : 4 kerken (S. Geertruid, Wylré, Amstenrade en Schinnen, principalis), en 1 kapel (Jabeek).
S. Dionysius : 2 kerken (Übach en Schinnen, 2e patroon) en 1 kapel (Nyswiller).

Verder vinden we nog S. Bavo (Nuth), S. Eligius (Schinveld) en Monulphus en Gondulphus (Berg bij Valkenburg). Daarbij mag men ook nog rekenen S. Cunibertus te Wahlwiller en ook S. Walburg (Amby) en S. Brigida (Noorbeek) welke laatste twee officieel wel tot de Angelsaksische groep gerekend moeten worden, maar wier kerken toch ook in de Frankische tijd ontstaan zullen zijn.

Wat blijkt ons nu? In het Meerssencomplex vinden we zes kerken met Frankische patronen, met name S. Maarten en S. Remigius. Dit wordt verklaarbaar, als we bedenken dat dit complex afhankelijk was van de Benedictijnenabdij S. Rémy te Reims. Merken we ook op dat de oorspronkelijke patroon van de Paltskapel, Sint Pieter, verdrongen is door S. Remigius (31). In het Gangeltcomplex vinden we in het gebied dat ons interesseert, twee Frankische heiligen (32).

In het Oirsbeekcomplex vinden we naast S. Clemens in Merkelbeek, tweemaal Sint Lambertus en eenmaal S. Gertrudis. Gezien deze patronen is het mogelijk dat in het Oirsbeekcomplex het godshuis van Merkelbeek de oudste brieven heeft, en dat het zou stammen uit de tijd dat dit gebied nog bij Gangelt behoorde. Het lag dan zeer gunstig. Het kan dan zijn dat een latere scheiding dezer gebieden aan deze gunstige situatie een einde gemaakt heeft. In het „nieuwe” complex ligt de kerk volkomen op de rand. Misschien heeft daarom een latere (Karolingische?) heer van dit gebied de andere buurtschappen met een eigen bedehuis verrijkt (terwijl in het gebied van Gangelt alles bij het oude bleef) en misschien kunnen we aldus een verklaring voor de Frankische patronen vinden (33).

Verder lagen er nog meer kerken en kapellen om Heerlen heen, met Frankische patronen : Schinnen, Nuth, Kerkrade, Simpelveld en Wylré. Van deze twee laatste noemt L. van Hommerich eveneens de karolingische oorsprong (34).

Men krijgt daarom onwillekeurig de neiging een nauw verband te leggen tussen deze groep van heiligen en de vorsten des lands, die in dit geval tevens de directe eigenaren der domeinen waren. Wij zouden dus kunnen denken aan de zogenaamde eigenkerken ofwel dat er bij de keuze der patronen rekening gehouden is met de wens of de devotie van de grondheer, die men een attentie heeft willen bewijzen of die op de een of andere wijze bij de stichting van de kerk (c.q. kapel) betrokken is geweest.

En hoe stond het nu met dit alles in het land van Heerlen? Alvorens daartoe over te gaan, willen we eerst iets meer weten over de twee heiligen, die daarbij speciaal onze aandacht zullen vragen : de heilige Andreas en Pancratius.

Sint Andreas is geboortig van Bethsaïda en een broer van Sint Pieter (35). Zijn roeping tot Apostel wordt ons verhaald door de Evangelist Joannes (I, 35-42). Hoewel hij niet direct tot de meest intieme leerlingen van Jesus gerekend kan worden, heeft hij toch zijn heel eigen plaats in het Evangelie. Na het Pinksterfeest is hij evenals de andere Apostelen op missietocht gegaan. Daarover is ons verder niets met zekerheid bekend. Volgens de oude Christelijke overlevering, die men bij Eusebius vinden kan, werkte hij aan de noordkust van Klein-Azië en daar zou hij dan ook de marteldood gestorven zijn. Volgens de H. Petrus Chrysologus werd hij aan een boom opgehangen. Later heeft men hieruit een parallel gemaakt met zijn broer, de Prins der Apostelen, en gezegd, dat ook hij aan het kruis gestorven is; daaraan ontleent men het speciale Andrieskruis (X). Deze gehele overlevering vindt men zeer bondig en duidelijk samengevat bij de middeleeuwse Griekse schrijver Nicephoros Callistos (36).

De eerste duidelijke aanwijzing van een cultus vinden we in het begin van de vierde eeuw te Constantinopel, toen Constantijn de Grote het lichaam van de Apostel naar de keizerlijke basiliek liet overbrengen. Hij had aanvankelijk gehoopt daarvoor het gebeente van de twee Apostelen van Rome te zullen verwerven, doch toen dit niet mogelijk bleek, heeft hij zich tevreden moeten stellen met dat van Sint Andreas. De grote vraag is echter vanwaar hij het heeft aangevoerd. Deze vraag is niet opgelost en waarschijnlijk ook niet op te lossen. Nochtans is deze translatie het uitgangspunt der verering geweest. Een eeuw later eerst vinden we de cultus ook in de liturgie van Rome, waar toen enkele basilieken den Apostel werden gewijd. Sinds de vijfde eeuw is de verering snel over West-Europa verspreid. Een bijzonder aandeel hierin mogen we toeschrijven aan Paus Gregorius de Grote († 604). Nog vóór zijn gezantschap te Constantinopel heeft hij te Rome een klooster gesticht en toegewijd aan Sint Andreas. Later zou hij uit de oosterse keizerstad een arm van de heilige hebben meegebracht (37). Ook wordt het gewoonlijk aan deze paus toegeschreven dat de Apostel opgenomen is in het gebed *Libera nos* dat in de H. Mis na het *Pater Noster* gebeden wordt (38).

Vanuit zijn Andreasklooster heeft paus Gregorius de Grote de eerste missionarissen naar Engeland gestuurd en daarin zoekt men gewoonlijk de verklaring van het feit dat S. Andries in dat land zo'n buitengewone verering gevonden heeft (39). Vanuit Engeland zou de cultus dan weer naar de nieuwbekeerde gebieden op het continent zijn overgebracht, ofschoon zij daar niet zo verspreid is (40). De Angelsaksische missionarissen waren monniken en het is derhalve verklaarbaar dat men de begrippen monnik en Andreasverering aan elkaar wil koppelen. En vaak

is hiervoor ook reden. Sint Willibrord bijvoorbeeld heeft de H. Andreas medepatroon gemaakt van de kerk te Echternach (41). Wij moeten echter in het oog houden, dat Zuid-Limburg niet uitsluitend tot de Angelsaksische invloedssfeer gerekend moet worden. Het Christendom is er ook voordien reeds gepreikt, al kunnen wij niets met zekerheid zeggen over de stand van zaken vóór de komst van Sint Willibrord. Toen was het zeker nog een min of meer succesvol missiegebied. Een patronaat van Sint Andries in onze streek kán dus wijzen op Angelsaksisch-monastieke invloed. Maar in ons geval kan deze patroon — als een van de eerste en oudste groep patronaten — ook wijzen op de hoge ouderdom van de kerk of kapel, waaraan het verbonden is (42).

Van Sint Pancratius is zo mogelijk nog minder bekend dan van Sint Andreas. Wat wij met zekerheid kunnen zeggen, is dat hij te Rome als martelaar gestorven is, waarschijnlijk tijdens de vervolging van keizer Diocletiaan in 304. Met dit weinige niet tevreden heeft de latere hagiografie, afgaande op de naam, de heilige een Griekse afkomst gegeven en verteld dat hij slechts een jongen van veertien jaren was, die met zijn oom naar Rome kwam en daar voor de wilde dieren geworpen werd (43).

Hoe weinig wij ook weten over de persoon van deze heilige, een niet te loochenen feit is dat zijn verering reeds in de vierde eeuw in volle bloei was. Paus Symmachus (die in Rome ook een kerk aan Sint Andreas wijdde) bouwde op het graf van Sint Pancratius een basiliek, misschien reeds ter vervanging van een oudere. In de volgende eeuwen vinden we regelmatig getuigen over de verering van de heilige. Velen wensten in de omgeving van het graf begraven te worden. Tevens werd hij als scheidsrechter aangeropen bij verdenking van meened. Men liet de verdachte tot het graf naderen en wie zich aan meened durfde schuldig maken, viel dood neer of werd door de duivel bezeten (44). Ook paus Gregorius de Grote, die wij reeds ontmoet hebben toen wij de cultus van Sint Andreas bespraken, heeft zich voor de verering van Pancratius verdienstelijk gemaakt, door te zorgen voor een betere bediening van de Statiekerk van Sint Pancratius te Rome (45). Toen was echter de cultus reeds over de Alpen heen verspreid en men moet de invloed van genoemde paus dus niet overdrijven (46). De missionarissen van en uit Engeland hebben eveneens hier hun invloed doen gelden. Zo vinden wij Sint Pancratius in de kalender van Sint Willibrord op 12 Mei aangegeven, zonder de traditionele compagnons SS Nereus en Achilleus (47).

De monniken waren echter niet de enige propagandisten. Rechtstreeks uit Rome is ook een spoor aan te wijzen in enkele stichtingen ter ere van S. Pancratius die te danken zijn aan keizer Arnulf van Karinthië in 897 (48). En hiermede komen wij aan een nieuw aspect in de cultus van de heilige, zijn verering als ridderheilige (49). Daar Pater Senden in zijn artikel hierop reeds gewezen heeft, beperk ik mij er toe op te merken, dat deze speciale uiting der cultus zich onder meer weer-

spiegelde in de vele slotkapellen, die aan Sint Pancratius zijn toegewijd en dit punt is voor ons niet zonder belang.

Wij weten nu een en ander over de civiele toestand van het land van Heerlen, over de kerkpatronen en hun verering en over de heiligen die wij in Heerlen aantreffen; laten wij nu zien of wij met de verkregen resultaten voor het probleem der Heerlense kerkpatronen een bevredigende oplossing kunnen vinden.

III.

HET ALLODIUM HEERLEN.

In de eerste paragraaf hebben we reeds gezien dat wij het oude land van Heerlen mogen beschouwen als een Karolingisch domein. De voorwaarden door Rousseau gesteld, vinden we er vervuld, maar bovenal is de Karolingische afstamming (via koningin Gerberga) van Heerlens oudst bekende heer, bisschop Udo van Toul, ons daar een borg voor (50). Gezien de familierelatie tussen Gerberga, eigenares van Meerssen, en Udo van Toul, later eigenaar van Heerlen, is het mogelijk dat de twee grote complexen oorspronkelijk één geheel gevormd hebben zoals L. van Hommerich zich heeft afgevraagd. Gelet echter op de smalle verbindingsstrook op het Klimmens gebied (dat tot Meerssen hoorde) en op de Gallo-romeinse oorsprong van Heerlen, lijkt het mij (naar de hogerop gegeven principen van Rousseau) eerder toe dat Heerlen een op zich zelf staand domein geweest is, dat in handen geraakt is van de eigenaar (c.q. eigenares) die ook Meerssen verworven had.

Dat bisschop Udo van Toul heer van Heerlen was, weten wij uit een acte van 1065, die om meer dan één reden voor ons van groot belang is. Pater Dr J. Tesser heeft deze acte uitvoerig besproken en weergegeven in de *Maasgouw*, en de lezer zij daarnaar dan ook verwezen (51). De passage over Heerlen is echter belangrijk genoeg om ze hier nogmaals weer te geven.

Het gaat over een aantal schenkingen die Udo doet en daar zij blijkbaar niet gering waren, geeft de bisschop enkele compensatie uit zijn eigen bezittingen (52) :

„En opdat onze opvolgers het gemis hiervan niet zwaar valle, geven wij hun in ruil daarvoor uit onze eigen goederen als vrijheerlijk bezit ons allodium Herle, in het bisdom Luik, en de helft van de moederkerk te Furentela, tot hetzelfde allodium behorend, die gewijd is ter ere der heilige martelaren Laurentius en Vincentius, en van de heilige belijders Mansuetus en Aper door de handen van de heilige en eerbiedwaardige paus Leo IX, en het vierde deel van de beide kapellen, die tot de plaats van voornoemde moederkerk behoren, waarvan de ene gelegen is in Herle en

toegewijd aan de H. Apostel Andreas en de andere te Waltine aan de H. Belijder Martinus, met al onze horigen en alle lenen, die van ons afhangen, met alle vrije erfgronden en ook alle immuniteit, zoals ons die is toegekomen door erfenis van vaders of moederszijde, met de molens, bebouwde en onbebouwde grond, opstanden, wateren en waterlopen, bossen, weiden, onvrijen van beiderlei geslacht.”

Wij vinden dus in het uitgestrekte territorium van Heerlen drie bedehuizen : Voerendaal, Heerlen en Welten. Van Hoensbroek wordt hier geen melding gemaakt. Aandacht verdient vooreerst de wijze waarop Udo over deze kerken beschikt. In de eerste paragraaf hebben we terloops geconstateerd dat de Karolingen vaak naar believen over de vrije kerken beschikten, ofschoon hun dat niet toekwam. Bij Udo, die als een aanhanger van de strengkerkelijke richting beschouwd moet worden, kunnen we een dergelijk optreden beter niet aannemen. Als hij dus over deze godshuizen beschikt, zullen wij daaruit mogen besluiten, dat zij zijn eigendom waren en dat het derhalve eigenkerken waren. Waren zij geheel zijn eigendom? Hij gaf immers slechts de helft van de ene en een vierde der andere kerken. Gaf hij hiermee al zijn rechten die hij de zijne kon noemen, m.a.w. waren er mede-eigenaars, of behield hij bewust een gedeelte voor zich zelf? Ik waag het niet dit uit te maken, hoewel ik voor het laatste het meeste voel. Toch vestig ik er de aandacht op, omdat dit negatieve gegeven ons later wellicht helpen kan.

De kerk van Voerendaal wordt de *Mater ecclesia*, de moederkerk, genoemd en de beide andere kerkjes zijn daarvan afhankelijk. Dr Boeren waarschuwt ons dat we vóór de dertiende eeuw in deze benaming niet veel meer moeten zien dan de aanduiding van een *dooptkerk* en dat de eigenlijke betekenis der affiliatie eerst in de veertiende en vijftiende eeuw in voege komt (53). Onze tekst schijnt een dergelijke uitleg wel niet toe te laten : „beide kapellen die tot de plaats van voornoemde moederkerk behoren” (54). Mijns inziens heeft *capella* in deze tekst werkelijk de betekenis van een afhankelijke of ondergeschikte kapel of kerk en niet de betekenis van een *Quarta capella*, waarmede men in het bisdom Luik vaak de zelfstandige parochiekerken aanduidde, die een zeer geringe welstand bezaten. Daarmee is echter niet gezegd dat het vóór 1049 niet anders geweest kan zijn.

De kerk van Voerendaal immers is ofwel in 1049 gebouwd ofwel minstens herbouwd. De patronen der kerk komen ons hier prachtig te hulp. Wij vinden er niet minder dan vier : de HH Laurentius en Vincentius en de HH Mansuetus en Aper. Deze laatste twee heiligen horen, als we het zo mogen zeggen, thuis in het land van Toul. Wie zal hen hier geïntroduceerd hebben? Iemand die met Toul in relatie stond, en dat waren juist paus Leo IX en zijn leerling Udo, de heer van Heerlen. Paus Leo is meer dan twintig jaren bisschop van Toul geweest en Udo is zijn directe opvolger in die waardigheid (55). Sint Laurentius is een veel voorkomende kerkpatroon. Minder gewoon is de combinatie met Sint Vincentius. Een verklaring voor zijn aanwezigheid ligt misschien in het

feit, dat hij eveneens martelaar en diaken was. In de Litanie van Alle Heiligen vindt men hen terstond achter elkaar. De keuze van S. Laurentius kan bepaald zijn door het feit dat de consecratie op of althans niet ver van zijn feest (10 Augustus) moet hebben plaatsgehad. De voorkeur des pausen kan hier evenzeer tot uiting gekomen zijn. In Rome immers werd de heilige diaken vanouds met bijzondere eer gevierd. Volgens Stüwer kan deze martelaar ook nog beschouwd worden als een speciale missiepatroon uit de Frankische tijd (56). Alles lijkt er dan wel op te wijzen dat Udo de stichter van deze kerk geweest is : het was zijn eigenkerk; zij werd geconsacreerd en dat wijst op iets nieuws : de keuze van de hoofdpatroon en van de beide Toulse patronen.

Is de kerk van Voerendaal een nieuwe kerk geweest, dan rijst vanzelf de vraag hoe het vóórdien geweest is. Was het Heerlencomplex toen al een parochie rijk of was het in het geheel nog niet zover? Waarschijnlijk wel. We zouden dan de oude kerk kunnen zoeken in de reeds bestaande Andreaskerk van Heerlen (of desnoods, wat mij minder waarschijnlijk voorkomt, in de Martinuskerk van Welten). In Heerlen toch vinden we als patroon Sint Andreas, die tot de oudste groep patronen gerekend mag worden. Bovendien, en dat is op een dergelijk groot gebied niet onbelangrijk, lag Heerlen zo centraal. De naam *Welten* en de kerkpatroon Martinus aldaar wijzen op Frankisch orgine (57). Deze laatste heilige en Sint Laurentius behoren veeleer tot de tweede groep patronen. Zonder nu al te veel op dit feit te insisteren, zou men daaruit kunnen afleiden dat Heerlen de oudste rechten heeft. Hoe komt Voerendaal dan aan zijn voorrang? Volgens L. van Hommerich lijkt de economische situatie primair deze hele affaire te bepalen, m.a.w. de Voerendaalse bodem is vermoedelijk in die tijd eerder of intensiever ontgonnen dan die van Heerlen, met het gevolg dat het „dichter” bevolkt was (57a). Een kerk wordt niet zo maar ergens neergezet, er moet behoefte aan bestaan hebben, er moet een aanleiding geweest zijn. Het is dan mogelijk dat Udo in zijn voorliefde voor zijn eigen stichting deze bij haar wijding de voorrang heeft willen geven en haar door de titel en het recht van moederkerk boven de anderen gesteld. De bevolkingssituatie rechtvaardigde dan een dergelijk optreden. Bovendien was de kerk gewijd, nog wel door de paus, en de andere kerkjes zijn wellicht niet gewijd, ja niet eens van steen geweest.

Het blijft ook mogelijk dat het land van Heerlen, vóór 1049 geen eigen parochie had of zelfs bij geen parochie hoorde. Toch is dit minder waarschijnlijk. In de elfde eeuw nog geen parochie? En bij welke zou het dan wel hebben moeten behoren? En waarvoor dienden dan die *capellae* in Heerlen en Welten? Waren het zo maar devotie-kapelletjes? Waarschijnlijker is dat zij wel degelijk dienden voor de zielzorg. Misschien waren het vóór de annexatie bij Voerendaal werkelijk wel *quartae capellae*, dat wil zeggen echte dorpskerkjes, zij het misschien ook niet met alle parochiële rechten. Fantasie, om Heerlen de eerste plaats te geven? Hoe komt het dan dat als Heerlen (weer) zelfstandige parochie wordt — we weten niet wanneer — het tweederde van het gehele

territorium toegewezen krijgt, Welten, Hoensbroek, Schaesberg en Nieuwenhagen? Voor de twee laatstgenoemde is dat zo vreemd niet, maar voor de eerste twee, met name Hoensbroek, dat nog niets geen zelfstandigheid bezat, noch kerkelijk, noch administratief? Het ligt niet verder van Voerendaal dan Ubachsberg, dat tot de oude parochie bleef behoren. Zou hierin niet een aanwijzing kunnen liggen, dat Heerlen als het ware zijn oude rechten herkregen heeft en dat er voor Voerendaal niets overbleef dan het eigen dorp en Ubachsberg? (58). Laten we niet vergeten dat Voerendaal administratief onder Heerlen hoorde. Het is pas kort vóór de Franse Tijd definitief van Heerlen afgescheiden (1777) en de grenzen werden de toen reeds bestaande kerkelijke grenzen. Hier zien we dus een geval dat de kerkelijke indeling de administratieve voorafgaat.

Hoe het nu ook geweest moge zijn, Udo was geen *bisschop* over Heerlen. De kerkelijke jurisdictie kwam toe aan de bisschop van Luik. Deze moet het dus geweest zijn die -- op verzoek van Udo -- Voerendaal tot moederkerk verheven heeft, dat wil zeggen, het meer rechten gegeven heeft dan aan de kerken van Heerlen en Welten. Dit kon eenvoudig in zijn werk gaan, daar het wel zo goed als zeker is, dat ook hij bij de Kerkwijding aanwezig geweest is. Maar zal daarvan dan niet een officiële oorkonde gemaakt zijn?

Uit het voorgaande lijkt het mij duidelijk dat we voor deze vroege periode alsnog geen Benedictijnse invloed hoeven aan te nemen. Wanneer Heerlen van Voerendaal als zelfstandige parochie is afgescheiden, weten wij niet. Mogelijk is de bouw van de nieuwe kerk te Heerlen de aanleiding geweest (59). Ook horen wij later niets meer over de relaties tussen Heerlen en Toul. Hier is dus wel van toepassing wat L. van Hommerich vroeger geschreven heeft : „Bij het uiteenvallen van het Lotharingsche rijk (XIIIe eeuw) had een algemene liquidatie hiervan (n.l. van de franse kerkelijke bezittingen) in onze streken plaats. Wij mogen aannemen dat het bisdom Toul onder den druk van die omstandigheden haar goederen in en bij de Maasvallei gelegen, aan andere, in onze streken invloedrijke heren heeft verkocht” (60).

Het is niet bekend in hoeverre er familierelaties bestaan hebben tussen Udo van Toul en de eerstvolgend bekende heer van Heerlen, Dirk van Ahr in 1121 (61). Evenmin weten wij daarom hoe deze nieuwe heren de rechten van de kerk van Toul hebben overgenomen (62). Wat wij echter wél weten, is dat Heerlen in de twaalfde of dertiende eeuw een nieuwe kerk gekregen heeft, doch hiermede staan wij al weer voor een probleem.

Doorgaans heeft men het er voor gehouden dat de tegenwoordige kerk van Heerlen gebouwd zou zijn tegelijk met de vesting, dus kort na 1244. Maar sterker dan deze mening spreekt de stijl van de kerk. De Voorlopige lijst van Monumenten in Limburg zegt nog : „naar de bouwtrant tweede helft der twaalfde eeuw, gebouwd misschien ongeveer midden

dertiende eeuw" (63). In het begin dezer eeuw heeft professor Kalf reeds het vermoeden uitgesproken dat de kerk gebouwd is in de twaalfde eeuw en hij wees daarbij op een overeenkomst met de basiliek van O.L. Vrouw te Maastricht (einde twaalfde eeuw), namelijk de constructie der gewelven in de zijbeuken (64). Hij had nog op een derde kerk kunnen wijzen die deze stijleigenaardigheid vertoont, namelijk die van Rolduc, die ook uit de twaalfde eeuw dateert (65). Men is dus geneigd verband te zien tussen deze drie Zuidlimburgse kerken en zo rijst vanzelf de vraag of de kerk van Heerlen dan niet ouder is dan $\pm$ 1250.

De Voorlopige Lijst nu suggereert ons dat het plafond der kerk vroeger niet gewelfd was, m.a.w. dat we met een oorspronkelijke basiliek met een vlak houten plafond te doen hebben, zoals wij dat thans nog in zoveel kerken in Zuid-Limburg aantreffen, o.a. in Susteren, Merkelbeek, Klimmen, Mesch, Holset en vroeger ook in de oude kerk van Hoensbroek. Dan is de kerk dus veeleer praeromaans dan romaans. Een reden om de bouw van de kerk vroeger te plaatsen dan 1250 (66). Wat is nu belangrijker, dat wij ons gewonnen geven aan de stenen argumenten of dat wij vasthouden aan de vesting-traditie? Hoe staat het overigens met die vesting? Heerlen kende immers geen kasteel, zoals b.v. Hoensbroek, het was een vesting. Een nader onderzoek daarnaar voert ons tot een digressie, doch daar het probleem zijdelings in verband staat met de kerk en ons groter zekerheid kan geven omtrent de tijd van haar ontstaan, lijkt deze digressie mij alleszins gerechtvaardigd.

Wij hebben gezien dat de toenmalige heren van Heerlen behoorden tot de familie Ahr — Hochstade — Wickrade. De tweede naam wordt het meest gebruikt en wij zullen ons daarbij aansluiten. De Hochstades nu waren ook heren van Daelhem, in de tegenwoordige provincie Luik. Het zou ons te ver voeren de geschiedenis in bijzonderheden na te gaan, maar waar het voor ons op aan komt, is dat de hertog van Brabant in 1229 Daelhem in bezit genomen heeft en dat hij bij het vredestractaat van Roermond op 23 Februari 1244 in dat bezit bevestigd bleef ten koste van de toenmalige heer, Dirk van Hochstade. Nochtans bleef Dirk niet geheel zonder schadevergoeding. Hij ontving 100 Keulse marken, waarvan 50 in het allodium Herle en bovendien kreeg hij verlof om in datzelfde Herle een versterking te bouwen, als hij daartoe lust gevoelde (67). Wij constateren hier Brabantse hoogheidsrechten, die wel verworven zullen zijn tengevolge van deze oorlog.

Aan dit tractaat nu bindt men gewoonlijk de bouw van de vesting. Doch er staat nergens dat zij toen ook werkelijk gebouwd is. Bovendien heeft Dirk van Hochstade dit verdrag niet lang overleefd, want vóór 12 Juni 1246 is hij reeds overleden, zonder kinderen na te laten (68). Het is dus nog een kwestie of hij de tijd gehad heeft de vesting te bouwen. In hoeverre hij reeds voordien in Heerlen gegoed was, valt niet uit te maken. Naast hem vinden wij zijn heeroom Koenraad van Hochstade, aartsbisschop van Keulen. Deze heeft zijn goederen aan zijn bisdom vermaakt, de latere zogenaamde Keurkeulse goederen.

Men kan zich afvragen wat Dirk met die vesting eigenlijk moest doen. De geciteerde acte spreekt van een *munitio*, een versterking. Was het bedoeld als een echt kasteel, een woongelegenheid of slechts als een omheinde plaats, zoals het later in werkelijkheid was? *Of was er vroeger al iets van dien aard geweest, dat in de strijd verwoest was?* In dit verband herinner ik aan de tekst uit de *Vita Gerlaci* van $\pm$ 1220, waarop ik vroeger reeds de aandacht gevestigd heb (69). Heerlen werd daarin immers een *castrum* genoemd (70). *Castrum* nu duidt vaak een versterkte plaats of dorp aan (71). Zolang wij geen nadere gegevens hebben, kunnen wij hiervoor geen oplossing vinden. Wel mogen we hieruit opmaken, dat het ontstaan van de latere vesting en van de tegenwoordige kerk niet noodzakelijk hoeft samen te vallen en dat we dus de kerk los van de vesting mogen zien. Het is dus niet juist, de kerk als een oorspronkelijke slotkapel voor te stellen. Zij is in oorsprong niet anders bedoeld dan als een openbaar bedehuis (72). Als wij bovendien de plaatselijke gesteldheid van de bodem in aanmerking nemen, is het vermoeden niet ongegrond, dat de vesting veeleer om de reeds bestaande kerk gebouwd is.

Na deze digressie kunnen we weer tot ons onderzoek terugkeren. Tot nu toe hebben we ons nog niet beziggehouden met de vraag waar het Andreaskerkje gestaan heeft. Pater Senden heeft de oudere meningen daaromtrent gerusemeerd in zijn artikel en daarvan zal ik uitgaan.

1. Emmastraat 9, waarvan Archivaris Peters spreekt, ligt buiten de vesting. De huidige archivaris houdt het er echter voor, dat het te twijfelachtig is, aan deze interpretatie iets vast te knopen.

2. Habets ten anderen mag men in deze kwestie niet te grif betrekken, omdat hij van de kerkwijding van Voerendaal (en dus van de Andreaskapel) onkundig schijnt geweest te zijn (73).

3. Blijven de „bouwkundige elementen”, welke in 1945 te voorschijn gekomen zijn. Daarover heb ik geen nadere inlichtingen kunnen krijgen en ik kan er derhalve niet over oordelen.

Het schijnt echter dat de vondsten niet onbelangrijk waren. Het antwoord op de vraag waar de oude kapel gestaan heeft, blijft dus voorlopig nog onbeantwoord. Persoonlijk ben ik de mening toegedaan dat we de plaats niet ver van de huidige kerk zullen hoeven te zoeken. Zij zal in de „bebouwde kom” gestaan hebben en de nieuwe kerk zal, zo niet op dezelfde plaats, dan toch niet ver daar van af gebouwd zijn.

Toen is er op zeker ogenblik behoefte ontstaan aan een nieuwe of betere kerk, omdat de oude niet meer voldeed, of bouwvallig was, of verwoest was, of om welke reden dan ook. Men heeft een nieuwe kerk gebouwd. Maar die kerk is, voor zover wij kunnen nagaan, niet meer gesteld onder het patronaat van de H. Andreas doch onder dat van de H. Pancratius (74). Daarmee staan we alweer voor een probleem.

Archivaris Peters meende dat er „een ingrijpende gebeurtenis moet hebben plaats gehad om de kerk van de H. Andreas te vervangen door

een, toegewijd aan de H. Pancratius" (75). Ik heb er reeds op gewezen dat we vóór het jaar 1065 S. Pancratius niet als medepatroun hoeven aan te nemen, wegens het *argumentum a silentio*. Ook moet men in de Oostkarolinger Udo geen persoon zien die na 1065 en vóór zijn dood op 14 Juli 1069, genoemde heilige zou hebben toegevoegd onder invloed van een familie-traditie. Van de kerk van Toul hoeven we evenmin een dergelijke daad te verwachten en wat er nadien gebeurd zou kunnen zijn, is ons niet bekend. Wel weten wij iets over verandering van patronen in andere gevallen. In het begin van de tweede paragraaf van deze studie heb ik met opzet een citaat van Pater De Moreau aangehaald, waarin hij de redenen opgeeft, welke tot verandering aanleiding gegeven hebben. In Heerlen horen wij niets van de aankomst van relieken van een andere heilige, i.e. S. Pancratius, evenmin van een heiligverklaring of een bedevaart. De Bollandist Pater Grosjean voegt er nog een reden bij : de ontwikkeling van een plaatselijke cultus (76). Doch ook daarvan is in Heerlen nooit iets gebleken. Hoeveel van de tegenwoordige parochianen van Pancratius zouden weten wanneer zijn feestdag valt?

Maar de eerste reden van Pater De Moreau kan ons wellicht beter helpen : de verandering van eigenaar der kerk. En nu herinner ik aan het feit dat Udo slechts een vierde der Andreaskapel aan de kerk van Sint Gengulphus van Toul geschonken heeft. Er was dus nog drievierde over. Dit zou dan ofwel in handen van Udo gebleven zijn, wat mij het meest waarschijnlijk voorkomt, ofwel het behoorde aan een ander, een mede-eigenaar, wat mij niet erg waarschijnlijk voorkomt. Maar hoe dan ook, de rechten waren er. En de rechten van de kerk van Toul zijn ook van eigenaar veranderd. Zij zijn gekomen aan de opvolgers van deze kerk, de heren van Ahr, later Hochstade. Deze familie heeft dus uiteindelijk alle rechten op de kerk verworven. Nog in de achttiende eeuw vinden wij die rechten vermeld, die alsdan door de Staten der Republiek, als Heren van Heerlen zijn ingepalmd (77).

De grafelijke familie Ahr — Hochstade nu is afkomstig uit het Rijnland, waar Sint Pancratius, evenals elders in het Duitse Rijk als ridder-heilige vereerd werd (78). Bovendien weten wij dat in het slot te Daelhem, dat tot 1229 in handen der Hochstades was, zich een kapel bevond, eveneens toegewijd aan Sint Pancratius (79). Is het vermoeden dan niet gerechtvaardigd dat het patronaat van de heilige te danken is aan, of althans in verband staat met de familie der Hochstades? Zij waren Heren van Heerlen; zij hebben rechten op de kerk bezeten — misschien zijn ze wel de stichters of bevorderaars van de nieuwe zelfstandige parochie geweest. Devotie voor Sint Pancratius zal hun als Rijnlanders niet geheel vreemd geweest zijn, getuige diens patronaat over hun slotkapel te Daelhem. Als het bovendien waar zou zijn dat de vesting ouder is dan 1244 en dus reeds tijdens het bewind der Hochstades bestaan zou hebben, kan het militaire gewicht van deze vesting het zijne hebben bijgedragen.

In enkele woorden heb ik de bovengenoemde oplossing voorgelegd aan de reeds enige malen genoemde Bollandist Pater Grosjean te Brussel.

Zijn antwoord luidde, dat hij de verandering niet noodzakelijk vastzag aan de bouw van een nieuwe kerk, wijl het veel voorkomt dat een nieuwe patroon opkomt tengevolge van een plaatselijke cultus (zie noot 76). En na een voorbeeld te hebben gegeven, besluit hij : „Cela n'empêche qu'une influence comme celle des comtes de Hochstaden ait pu donner origine au culte local, à Heerlen, par la création d'une chapelle ou d'un autel”.

Welnu, van een plaatselijke cultus, ik herhaal het, tengevolge van welke andere invloed dan ook, is in Heerlen nooit iets gevonden. Zelfs niet nadat S. Pancrattius patroon is geworden, kunnen we constateren dat hij bijzonder vereerd is, zoals te Mesch b.v. of zoals S. Servaes te Maastricht, S. Gerlach te Houthem, of S. Genoveva te Holset, waar S. Lambertus patroon is. Juist uit het feit, dat ook nadien te Heerlen geen echte Pancrattiusverering ontstaan is, blijkt reeds, dat de nieuwe patroon er bij het gewone volk niet „in gegaan” is, dat hij het niet vertrouwd was, en dat hij derhalve langs een vreemde weg binnengekomen moet zijn. Er blijft dus wel geen andere weg waarlangs de cultus in Heerlen gekomen zal zijn, dan juist de graven van Hochstade, en als het dan toch aan hen te danken is, ben ik geneigd de verandering in verband te brengen met de bouw van de nieuwe kerk, waarop de Hochstades zo niet alle, dan toch ten dele heerlijke rechten bezaten.

IV.

HOENSBROEK.

In het voorgaande is er slechts enkele malen terloops sprake geweest van Hoensbroek. Aangezien Hoensbroek in het besproken tijdvak onder Heerlen ressorteerde, is het redelijk ook aan deze plaats onze aandacht te wijden. Hier komen wij echter op een terrein dat nog volkomen onbekend is. Slanghen heeft ons het weinige meegedeeld, dat wij over deze plaats weten. In 1390 werd Hoensbroek kerkelijk van Heerlen afgescheiden en tot een zelfstandige parochie verheven (80). Voordien stond er reeds een kerkje dat Sint Jan de Evangelist tot patroon had. Wanneer of door wie het gebouwd is, is niet bekend, ondanks de wel eens geuite bewering dat de kapel genaamd *Int Broyck* uit de twaalfde eeuw zou stammen. Later vinden we de heer van Hoensbroek als *Patronus* (81). Dat wil echter niet zeggen dat de kerk ook door deze familie gebouwd is. Zij kan het recht over de kerk van anderen hebben overgenomen. Volgens de Voorlopige Lijst van Monumenten in Limburg dateert de kerk van rond 1300; de toren zelfs uit de dertiende eeuw. De gewelven zijn van de zestiende eeuw (82). Voordien heeft de kerk dus wel een vlak houten plafond gehad en dan moeten wij haar rekenen tot de groep van de oude, eenvoudige zaalkerkjes, waarvan in Zuid-Limburg nog zoveel voorbeelden zijn aan te wijzen. Een grondige studie van het kerkje en zijn vele gelijken kan wellicht nadere gegevens aan het licht

brenge. In de patroon, Sint Jan, kan ik geen nadere aanwijzing vinden, tenzij men er een verband in wil leggen met twee leden van het geslacht Hoer uit die dagen die de naam Johan voerden.

Daar Udo niet van een kerk te Hoensbroek spreekt, is het wel zeker, dat zij toen, dat is in 1065, nog niet bestond. Als zij er geweest was, zou zij evenals de andere aan hem behoord hebben en dan zou er wel geen reden geweest zijn haar niet bij Voerendaal te incorporeren. Het feit dat Hoensbroek later kerkelijk onder Heerlen hoorde en niet onder Voerendaal, is voor mij een reden aan te nemen, dat Hoensbroeks bedehuis ook nog niet bestond, of althans geen parochierechten bezat toen Heerlen weer van Voerendaal gescheiden werd. Deze nieuwe verdeling betekende een stap vooruit in de ontwikkeling en men heeft toen misschien aan de bewoners van het nogal veraf gelegen Hoensbroek tegemoet willen komen door hun een eigen, weliswaar afhankelijk bedehuis te geven. Ik geef dit slechts als een persoonlijk vermoeden. De verheffing van Hoensbroek tot een zelfstandige heerlijkheid los van Heerlen, 1390, heeft deze ontwikkeling bekrond. Hoensbroek werd ook kerkelijk zelfstandig. Op de lijst van de kerken in het dekenaat Susteren uit het jaar 1307 wordt de kerk van Hoensbroek niet genoemd, op die van 1558 wordt het gerekend tot de *quarta capellae* (83).

Het is dus zeer weinig wat we over de oude parochie Hoensbroek weten. Daarom is het des te belangrijker dat we voorlopig met dit weinige tevreden zijn en ons niet laten verleiden tot onbewezen beweringen.

BESLUIT.

Wij zijn aan het einde van onze lange excursie. De lezers hebben zo veel vermoedens en veronderstellingen gehoord, dat zij zich zullen afvragen : Wat is er eigenlijk positief bereikt? Laten wij daarom eens samenvatten wat wij gevonden hebben.

1. Wij zijn bevestigd in de overtuiging dat het oude land van Heerlen een Karolingisch domein was, en waarschijnlijk wel een zelfstandig en afgerond geheel.
2. In Heerlen stond in 1065 een kerkje toegewijd aan Sint Andreas. Vermoedelijk is het reeds veel ouder, doch daarvan weten we niets met zekerheid. In genoemd jaar had ook Welten reeds een kerkje; Hoensbroek nog niet. Deze bedehuizen waren minstens sinds 1049 afhankelijk van de moederkerk te Voerendaal welke in dat jaar gebouwd of herbouwd is. Deze kerken waren het eigendom van de heer van het gebied.
3. Nadien is Heerlen (met Welten) van Voerendaal afgescheiden. Wanneer is onbekend; mogelijk bij de bouw van de nieuwe kerk te Heerlen.
4. De tegenwoordige kerk van Heerlen dateert uit de twaalfde eeuw; veiligheidshalve onthouden we ons van een nadere datering.
5. De patroon van de nieuwe kerk is de H. Pancratius. Hierin mogen we een uiting zien van zijn verering onder de adel. De reële patroonsverandering is te danken aan de heer der plaats, tevens eigenaar der kerk, de grafelijke familie der Hochstades.

6. Over Hoensbroeks kerkelijk verleden tot aan 1390 tasten we alsnog in het duister.
7. Van Benedictijnse invloed in het allodium Heerlen is geen enkel spoor aan te wijzen en er is ook geen enkele reden een dergelijke invloed aan te nemen.
8. De kwestie van Heerlens vesting is niet zo eenvoudig en zeker opgelost als we tot nu toe meenden. Zij verdient nog een nader onderzoek.

Terugziende op de resultaten van dit onderzoek zou ik hieraan twee wensen willen toevoegen. De eerste betreft het onderzoek zelf. Ik heb getracht een weg te vinden die ons tot nieuwe resultaten zou kunnen leiden. Ik weet echter dat er nog zeer veel aan ontbreekt. Maar misschien is het voor anderen, meer bevoegd of in gunstiger omstandigheden, een aanleiding deze kwestie of details ervan aan een nader onderzoek te onderwerpen. Speciaal een grondige studie van de Pancratius zou nog vele problemen kunnen oplossen.

De tweede wens betreft de verering van Sint Andreas. Wij hebben gezien dat hij om zo te zeggen in Heerlen de oudste rechten heeft. Aangezien er nu in en om Heerlen nog steeds nieuwe kerken gebouwd worden durven wij de vraag voor te leggen of het geen overweging verdient bij een volgende gelegenheid een kerk aan deze Apostel te wijden; of tenminste of er geen mogelijkheid is hem op een andere wijze weer te betrekken in een gebied waarover hij in vroeger eeuwen zijn bescherming heeft uitgestrekt.

Sint-Paulusabdij, Oosterhout.

fr. C. DAMEN O.S.B.

AANTEKENINGEN.

De beide kaartjes zijn vervaardigd naar de gegevens van de *Geschiedkundige atlas van Nederland*, uitgegeven door de Commissie voor de Geschiedkundige atlas van Nederland. Nijhof, Den Haag, 1. *Kerkelijke indeeling omstreeks 1550*, getekend door Dr A. A. Beekman (1929) en 2. *De gewesten van Noord en Zuid-Nederland in 1300*, eveneens van Dr Beekman (1929).

- (1) *Heeft St. Andreas als stadpatroon van Heerlen voor St. Pancratius moeten wijken?* *Bulletin . . . . van Heerlen* II (1952), 53-60. Het artikel bevat overigens een aantal onjuistheden van ondergeschikt belang die we verder onbesproken kunnen laten.
- (2) AD WELTERS, *Kluizenaars in Limburg*, Heerlen, 1950, p. 75/6.
- (3) Zie D. PHILIBERT SCHMITZ, *Histoire de l'ordre de S. Benoit*, t. I (Maredsous, 1942), passim, en vooral E. SACKUR, *Die Cluniacenser*, t. I (Halle, 1892) en t. II (Berlijn, 1894).
- (4) H. van de WEERD, *De Maasgouw (Pagus Masau)* in : *Mélanges Camille de Borman*, (Liège, 1919), p. 47-56. FELIX ROUSSEAU, *La Meuse et le pays mosan en Belgique*, (Namur, 1930), p. 45 en volg. W. NOLET en P. C. BOEREN, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen*, (Amsterdam, 1951), p. 322 en volg.
- (5) Van de WEERD, a.w. 48.

- (6) Voor de kerkelijke indeling van Zuid-Limburg heb ik gebruik gemaakt van de grote *Geschiedkundige Atlas* boven genoemd.
- (7) E. de MOREAU, *Histoire de l'Eglise en Belgique*, t. I, (Bruxelles, 1945), p. 282-304. Zie ook tome complémentaire p. 11 en volg. NOLET-BOEREN a.w. 311 en volg.; *Geschiedenis van Vlaanderen*, I (Amsterdam, 1936), 147 en volg.
- (8) NOLET-BOEREN, a.w. 319.
- (9) DE MOREAU, a.w. t I, 286.
- (10) Ibidem, 291.
- (11) Ibidem; NOLET-BOEREN, 318.
- (12) NOLET-BOEREN, 319.
- (13) Voor het nu volgende zie ROUSSEAU, a.w. 45 en volg.
- (14) A.w. 46.
- (15) A.w. 47, voor Meerssen, 237.
- (16) A.w. 239.
- (17) Drs. L. van HOMMERICH, *De Carolingische afstamming van Udo van Toul, Heer van Heerlen*; Bulletin II (1952) 133/4.
- (18) Drs. A. SCHRIJNEMAKERS, *De abts-hoeve te Munstergeleen*, in : *Abhoven etc.* 1951, p. 8. Voor Meerssen verwijs ik verder naar de bekende studies van HABETS, in Publications XXV en Dr P. C. BOEREN, *De oorsprong van Limburg*, en het aangehaalde artikel van L. van Hommerich.
- (19) Mr H. HARDENBERG, *De Landgraaf in de Heerlerheide*, in Tijdschrift van het koninklijk Nederlands Aardrijkskundig genootschap, Deel 63, (Leiden, 1946), p. 740, noot 14; J. M. van de VENNE, *Geschiedenis van het kasteel van Valkenburg*, enz. (Valkenburg, 1951), p. 55.
Een bevestiging hiervan mogen we m.i. zien in het feit dat er tot na de Franse Revolutie getwist is tussen Gangelt en Schinveld over de juiste grens-scheiding. Zelfs in onze dagen is er nog onenigheid over geweest. Zie W. BOSCH, *De „Landgraaf” ten noorden van Schinveld*. Bulletin V, (1955), p. 5/6.
- (20) *De Carolingische afstamming van Udo van Toul*, p. 135.
- (21) Zie Publications XXXV (de gemeentewapens van Limburg) onder de betreffende namen. Bingelrade heeft misschien oudtijds een eigen schepenbank gehad (p. 80). Toch zou de kerkpatroon S. Lambertus, die dezelfde is als van Oirsbeek, op nauwere relaties tussen beide plaatsen kunnen wijzen. De tegenwoordige grenzen van alle nederlandse gemeenten van het Oirsbeek- en Gangelcomplex zijn in de Franse tijd afgebakend en gebaseerd op de reeds lang bestaande parochiegrenzen. a.w. passim.
- (22) J. M. van de VENNE, a.w. 54 en volgende.
- (23) Cfr ROUSSEAU, a.w. 55 en 167.
- (24) De eerste richtlijnen zijn gegeven door de Bollandist Pater H. DELEHAYE, in zijn studie *Loca Sanctorum*, in *Analecta Bollandiana*, d. 48 (1930) 5-64. Daarna is de studie van WILHELM STÜWER, *Die Patrozinien im Kölner Grossarchidiakonat Xanten* (Bonn, 1938) min of meer het model geworden, dat vooral in Duitsland navolging gevonden heeft. Ook Pater DE MOREAU, *Histoire de l'Eglise en Belgique*, I heeft in navolging van de twee voorgaanden aan deze kwestie enkele pagina's gewijd (300 en volg.); evenzo J. HUYSMANS, *Oude kerkpatronen in en om Roermond*, in: *Historische opstellen over Roermond en omgeving* (Roermond, 1951), 730104.
- (25) STÜWER, a.w. 2.
- (26) Pater DELEHAYE heeft reeds gewaarschuwd tegen een dergelijke thesis a priori.
- (27) *Histoire etc.*, I, 302; cf STÜWER, a.w. 8 en DELEHAYE, a.w. 19 en 22.
- (28) STÜWER, a.w. 9 en 42; DE MOREAU, a.w. 302.
- (29) A.w. 15 en volgende.
- (30) Sint Martinus zou men evengoed tot de oudere groepen kunnen rekenen wegens zijn sterfjaar ($\pm$ 400) en wegens het feit dat hij reeds algemeen in de westerse kerk vereerd werd. Toch plaats ik hem liever bij deze groep omdat hij speciaal in Gallië vereerd werd en beschouwd werd als een bijzondere beschermheilige van het Merovingische koningshuis, en de hofmeiers en hun koninklijke afstammelingen deze bijzondere verering hebben overgenomen.

Ook heeft de heilige vanaf Sint Benedictus bij de monniken een zeer grote verering genoten, STÜWER, a.w. 121. Verder valt bij ons de Angelsaksische groep praktisch met de Frankische samen. Tenslotte wijs ik er op dat men in de kalender van S. Willibrord de volgende Frankische heiligen vindt : S. Genovefa (3 Jan.), S. Amandus (6 Febr.), S. Servaes (13 Mei), S. Lambertus (17 Sept.), en S. Remigius (1 Oct.). Zie H. A. WILSON, *The Calender of St Willibrord*, Londen 1918. Naar mijn medebroeder, Dom C. Coebergh mij meedeelde, neemt men aan dat hij er niet te veel Frankische heiligen in heeft opgenomen, om de Friezen, die geen vrienden van de Franken waren, niet te kwetsen.

- (31) Deze is op zijn beurt weer verdrongen door de H. Bartholomeus, die thans de patroon is. Publications XXXV, onder Meerssen.
- (32) Enigszins vreemd daartussen is het voor onze streken ongewone patronaat van de H. Gregorius te Brunssum. Misschien is het te wijten aan een persoonlijke devotie van de stichter of aan een andere reden, die ons ontgaat.
- (33) Deze laatste theorie geef ik slechts met de grootste reserve. Dat de kerk van Merkelbeek van Karolingische oorsprong zou zijn (zoals ik vroeger reeds gezegd heb, Bulletin II (1952) 99) heb ik gevonden in *Studien und Mitteilungen aus dem Benedictiner und Cistercienser Orden*, XX (1899) p. 521, in een verslag over de bouw der nieuwe abdijkerk.
- (34) *De Carolingische afstamming van Udo van Toul*, Bulletin II (1952) p. 133.
- (35) Cf. B. ZIMMERMAN, in *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et Liturgique* I (1907), 2031/4. Voor de geheel eigen ontwikkeling der Andreaslegende in de literatuur van het nabije Oosten (Arabië, Syrië, Armenië en Ethiopië) leze men Dr FELIX HAASE, *Apostel und Evangelisten in den Orientalischen Ueberlieferungen*, (Münster i.W. 1922), p. 249-52.
- (36) Overleden in 1327; Migne, P.G. 145, col. 860.
- (37) P. BATIFFOL, *S. Grégoire le Grand*, (Paris, 1928), p. 23 en H. LECLERCQ in *Dict. d'Arch. Chrét. et Lit.* VI, 1759.
- (38) J. de PUNIET, *De Liturgie van het H. Misoffer*, (Roermond, 1950), p. 232. Anderen zijn daartegen opgekomen, naar het schijnt, zonder genoegzame grond.
- (39) H. DELEHAYE, *Loca Sanctorum*, 36. In Engeland waren 700 kerken aan Sint Andreas gewijd. Bovendien is hij de patroon van Schotland. Zie ook STÜWER, a.w. 66.
- (40) STÜWER, a.w. 66.
- (41) STÜWER, a.w. 67. Sint Willibrords vader en zijn vriend Winfrid waren ook Andreasvereerders, cf *Vita Willibrordi auct. Alcuino*, cap 1, Acta SS. Nov. III, 437.
- (42) Zie DE MOREAU, a.w. I, 93-107 en verder min of meer alle studies over Sint Willibrord. Veelal toch stelt men zich deze situatie veel te mooi voor, in een liefkoozede, maar niet verantwoorde tegenstelling tot het „Noorden”.
- (43) De acta, die vrij kort zijn; zijn laatstelijk uitgegeven in *Dict. d'arch. Chrét. et Lit.* XIII (1937) col 1005/7 (= Anal. Boll. X, 1891, 53 en volg.). Het is echter pure legende, Ibidem en *Lex. für Theol. u. Kirche*, VII, 916.
- (44) GREGORIUS TURONENSIS, *De Gloria Martyrum*, c. 39. P.L. 71, col 740. In hoeverre dit op feiten berust of op volksgeloof, laat ik liever in het midden.
- (45) *Homilia in Evang.* hom 27, P.L. 76, col. 1208 waar hij spreekt over de devotie van de Romeinen voor de heilige; Epist, 18, P.L. 77, col. 687. Men moet dit echter niet overdrijven en uitsluitend voorstellen als een uiting van persoonlijke devotie. Het is veelmeer de bezorgde zieleherder geweest, die deze regelingen voor de hem toevertrouwde kudde getroffen heeft. Zeker geeft het ons geen recht Sint Pancratius een Benedictijnse heilige te noemen, zoals Pater Senden enkele malen doet. Een Benedictijnse heilige (liever dan Benedictijnerheilige) is iemand die heilig geworden is door zijn (of althans in) verband met de Benedictijnen. Dit is nu met S. Pancratius zeker niet het geval. Wel mag men zeggen dat hij bij de Benedictijnen nogal vereerd is, al moet men ook dit niet overdrijven. Het vervolg dezer studie zal dit duidelijk tonen.
- (46) Enkele getuigen in het artikel *Pancrace* van H. LECLERCQ in *Dict. d'Arch. etc.*

- XIII, col. 1007 en volg., al moet ik de lezer waarschuwen voor enkele slordigheden in de referenties, die het nazoeken zeer bemoeilijken. Verder het zo dadelijk te noemen boek van Dr A. Z. HUISMAN, passim.
- (47) H. A. WILSON, *The Calendar of St. Willibrord*; op pag. 30 zegt hij nog dat de verering van Sint Pancratius in Engeland zeer oud is, en er reeds in 667 relieken naar koning Oswy van Northumbria gestuurd zijn. Cf. A. BUTLER, *The lives of the saints*, V (London, 1937) 141 en volg.
- (48) H. DELEHAYE, *Loca Sanctorum*, 38; STÜWER, a.w. 100. Het wordt onsympathiek, maar nogmaals moet ik wijzen op een overdrijving, als men ook dit aan de invloed van paus Gregorius de Grote en de Benedictijnen wil toeschrijven (Bulletin, II, 1951, p. 57).
- (49) Zie Dr A. Z. HUISMAN, *Die Verehrung des heiligen Pancratius in West- und Mitteleuropa*. (Haarlem, 1939), p. 94 en 127-130. In de *Analecta Bollandiana*, t LX (1942) 258-261, is dit boek wat men noemt „gekraakt”. Nochtans heeft de recensent, de Bollandist Pater Grosjean het als een verdienste ervan aangewezen, dat het de verering van Pancratius als ridderheilige in het licht gesteld heeft, en in een brief van 11 Febr. 1955 bevestigde hij dit aldus : „Malgré ses défauts, que j'ai nullement cachés, je reste persuadé . . . que Mlle Huisman a bien „mis en lumière que S. Pancrace a été considéré comme un saint militaire”; et je ne puis mieux faire que de vous renvoyer, sur ce point, à son ouvrage et aux auteurs qu'elle allègue”. Verder wijs ik de lezer op twee beelden in de kerk van Mesch, een uit de vijftiende en een uit de achttiende eeuw, die beiden S. Pancratius als een ridder voorstellen, elk in de stijl van de aangegeven tijd.
- (50) Zie het artikel van L. van HOMMERICH, *De Carolingische afstamming van Udo van Toul*, Bulletin II (1952) 126-136.
- (51) Dr J. TESSER, *Kerkwijding te Voerendaal door paus Leo IX in 1049*, Maasgouw, 63 (1949), p. 49-58.
- (52) Ik heb de vertaling van Pater Tesser overgenomen; alleen heb ik de plaatsnamen in de oorspronkelijke vorm laten staan.
- (53) NOLET-BOEREN, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen*, 316.
- (54) „capellarum ad praedictae matris ecclesiae pertinentium”.
- (55) Voor paus Leo zie o.a. L. SITTLER et P. STINTZI *Saint Léon IX, le pape Alsacien*, (Colmar 1950), p. 47 en volg.; voor Udo, *Gallia Christiana*, XIII, 989.
- (56) STÜWER, a.w. 94 en 93; zie verder L. VAN HOMMERICH, *Pauselijke kerkwijding te Voerendaal*, Bulletin III (1953), p. 8/9. Pater Tesser vermoedt, dat S. Vincentius de oorspronkelijke patroon is van een vroegere kerk of kapel. In de inleiding heb ik er reeds op gewezen, dat als van de kerk van Voerendaal alle patronen opgenoemd worden, er geen reden is er voor de kerk van Heerlen een bij te denken, n.l. S. Pancratius.
- (57) L. VAN HOMMERICH, *Heerlen en de kerkdorpen van het dekenaat*, *Analecta* voor het bisdom Roermond, (Sept. 1950), p. 135. Volgens de Voorlopige lijst van Monumenten bevinden zich in de muren van de kerk van Welten nog Romeinse resten. Cf. H. A. BEAUJEAN e.a. *Geschiedenis van Limburg*, (Heerlen 1949), p. 34.
- (57a) Schriftelijke mededeling; cf. J. HUYSMANS, *Oude kerkpatronen in en om Roermond*, a.w. 87.
- (58) Dit laatste althans volgens de kaart van Dr A. A. BEEKMAN. Bij mijn weten zijn er geen andere gegevens over.
- (59) Volgens H. A. BEAUJEAN, *Geschiedenis van Limburg*, p. 65, zouden Heerlen en Welten omstreeks het jaar 1000 van Voerendaal zijn afgescheiden. Dit is een dubbele onjuistheid. We weten het niet, en het was zeker niet vóór 1065. De oudst bekende pastoor van Heerlen is een zekere Theodericus, in 1230, 1234 en 1247 vermeld. (Schriftelijke mededeling van L. van Hommerich).
- (60) L. van HOMMERICH, *De corporatiefrechtelijke structuur van de vrijheid en hoofdbank Heerlen* (overdruk uit de Publications, t 75 (1939), p. 8, noot 12.
- (61) L. van HOMMERICH, *De Carolingische afstamming van Udo van Toul*, p. 131 en volg. Op p. 132 staat een zeer duidelijke geslachtstafel.

- (62) In dit verband wijs ik er op dat een kerk van Toul bezittingen had in Heerlen; het *bisdom Toul* had goederen in het land van Herve (ROUSSEAU, a.w. 160). In hoeverre dit laatste overeenkomt met het latere land van Daelhem, kan ik niet uitmaken, doch ik wijs er op, omdat zowel in Heerlen als in Daelhem later de Hochstades als bezitters worden aangetroffen.
- (63) Pag. 121; vgl. daarbij p. 599 bij de lijst der kerken : ± 1250 Heerlen? De hele beschrijving is overigens nogal vaag en gereserveerd.
- (64) J. KALF en P. CUYPERS, *De katholieke kerken van Nederland*, (Amsterdam, 1906), pag. 535.
- (65) L. van HOMMERICH, *Heerlen en de kerkdorpen van het dekenaat*, in de *Analecta* voor het bisdom Roermond, Sept. 1950, p. 143. Ook de E.H. Jos. Habets kapelaan van de Lieve-Vrouw te Maastricht heeft mij daarop gewezen en gezegd dat deze drie kerken de enige zijn die dit kenmerk vertonen. Zie verder H. A. DIEPEN, *Die Romanische Bauornamentik in Klösterrath*, (Den Haag, 1934), p. 44, die de kerk van Heerlen in de zelfde tijd stelt als de Lieve-Vrouw te Maastricht en er een persoonlijke invloed van de heren van Ahr in ziet. Verder *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Limburg*, Eerste stuk, vierde aflevering, (Den Haag, 1938), (niet te verwarren met de *Voorlopige Lijst*, hogerop aangehaald); en Prof. J. J. M. TIMMERS in zijn brochure *De kunst van het Maasdal* (1948), tweede pagina, die de kerk in de twaalfde eeuw plaatst en er elementen in ziet die de gothiek reeds aankondigen. Mij is wel eens gesuggereerd dat de tongewelfjes van de Pancratius niet authentiek zouden zijn, maar een persoonlijke uitvinding van P. Cuypers, bij gelegenheid van de restauratie in het begin dezer eeuw. Doch mogen we Cuypers in zijn schoenen schuiven dat hij deze gewelfjes zelf zou hebben aangebracht en dat hij enkele jaren daarna zijn collega in het zojuist aangehaalde boek, waaraan hijzelf meewerkte liet schrijven dat ze een criterium zijn, om de kerk in de twaalfde eeuw te plaatsen?
- (66) Voor de kenmerken der verscheiden kerkstijlen zie De MOREAU, *Histoire de l'Eglise en Belgique*, II, 380-390.
- (67) De gehele geschiedenis wordt verhaald bij S. P. ERNST, *Histoire du Limbourg*, t V, 211-229; de acten ibidem, 325 en volg. De bewuste tekst luidt aldus : Nos vero in recompensationem praemissorum contulimus praedicto comiti Hostadensi in feodum redditus centum marcarum Coloniensium denarium; quarum quinquaginta assignabimus eidem in allodio de Herle.... en verderop : Caetero si memoratus comes Hostadensis in allodio de Herle munitionem aedificare voluerit, ad hoc ei favorem impendemus etc.
- (68) ERNST, a.w. 228.
- (69) *Was Heerlen een castrum anno 1225?*, Bulletin IV (1954), 49-50. Binnen niet al te lange tijd hoop ik een studie over Sint Gerlach te publiceren; daarin zal het eerste hoofdstuk de grote betrouwbaarheid tonen van de in *Zuid-Limburg inheemse schrijver der Vita*.
- (70) „de Castro quodam vicino, quod Herle dicitur”, *Vita Gelaci*, II, c. 19, Acta SS. Jan, I, 317.
- (71) Behalve de in noot 69 gegeven literatuur, DE MOREAU, a.w. 287; en ROUSSEAU, a.w. 131, die een zeer duidelijk voorbeeld geeft van een versterkte plaats, Fosses, die werd aangeduid met *Castrum of munitio* (dit woord staat ook in de concessie aan Dirk van Hochstade) en de onversterkte directe omgeving waar de burgers woonden, die werd aangeduid met *urbs* of *oppidum* en de bewoners met *oppidani*. We zijn hier dus wel ver van de klassieke betekenis der woorden.
- (72) Aldus L. van Hommerich.
- (73) Zie het aangehaalde artikel van Pater Dr. Tesser in de *Maasgouw*, 63, p. 49.
- (74) De vroegste aanwijzing van het patronaat van S. Pancratius is, voor zover bekend, een schepenzegel met het beeld van de heilige, uit het jaar 1364, Publications XXXV, 183. Naar analogie van andere schepenzegels uit onze streken mogen we daaruit opmaken, dat genoemde heilige toen reeds patroon der parochie was; a.w. passim.
- (75) Aangehaald door Pater Senden, t.a.p.

- (76) Il est courant que, sans aucune nouvelle dédicace, sans aucun changement officiel de titulaire, une église change de nom à la suite du développement d'une culte local. Brief d.d. 11 Febr. 1955.
- (77) J. HABETS, *Geschiedenis van het Bisdom Roermond*, III, p. 357 en volg. Patronus DD Status Hollandiae propter confiscationem, olim personatus. 368 (Voerendaal) Patrona (sic!) fuit persona de Herlen, jam vero jus illud sibi attribuit praepotentes Status Hollandorum confiscatione reddituum.
- (78) A. Z. HUISMAN, a.w. 94, 98 en vooral 126 en volg.; *Analecta Bollandiana* LX (1942), 259, vgl. noot 49.
- (79) HUISMAN, a.w. 71; CAUMARTIN, *L'Eglise de Mesch*, Publications III (1886), 179 citeert een zekere Rahlenbeck, volgens wien ook Mesch, waar S. Pancratius evencens kerkpatroon is, aan de Hochstades behoord zou hebben. Eversen en Meulleners zeggen er niets over bij de bespreking der Limburgse gemeentewapens (Publications XXXV in verbo) en onjuistheden van M. Rahlenbeck, die ik elders ben tegengekomen, geven mij aanleiding, zijn boven weergegeven mening te betwijfelen.
- (80) E. SLANGHEN, *Het Markgraafschap Hoensbroek* (Maastricht, 1859), p. 80.
- (81) J. HABETS, *Geschiedenis van het bisdom Roermond*, III, 332.
- (82) Voorlopige Lijst, p. 135.
- (83) J. HABETS, *Bijdrage tot de geschiedenis van Susteren etc.*, Publications VI (1869), p. 514.

